

ADOLF HANS HOLSTENS GODSDRIFT

Af Hans H. Fussing

I 1667 købte Adolf Hans Holsten *Gelskov* i Hillerslev Sogn i Sallinge Herred. Sælgeren var den fra Kaj Lykkes Historie saa ilde berygtede Foged Peder Børtning, der to Aar tidligere havde erhvervet Godset fra den af Kaj Lykkes Kreditorer, der havde faaet det udlagt i 1663. *Langesø* i Vigerslev Sogn i Skovby Herred erhvervede Holsten 1684 fra Svogeren Bendix Hans von Buchwalds Fallitbo. Iøvrigt forøgedes begge Gaardes Tilliggende ved Køb af Bøndergaarde. Andetsteds vil der blive gjort rede for Adolf Hans Holsten som Embedsmand og Menneske, her skulde det forsøges at give nogle Bidrag til Billedet af ham som Landmand. Dette muligøres derved, at der i Holstenshus Godsarkiv findes opbevaret to Protokoller fra hans Tid vedrørende de to Godsers Drift, *Gelskovbogen*, der er ført af Holsten og hans Forvaltere, og *Langesøbogen*, der er begyndt af Bendix Hans v. Buchwald og ført videre af Holsten.

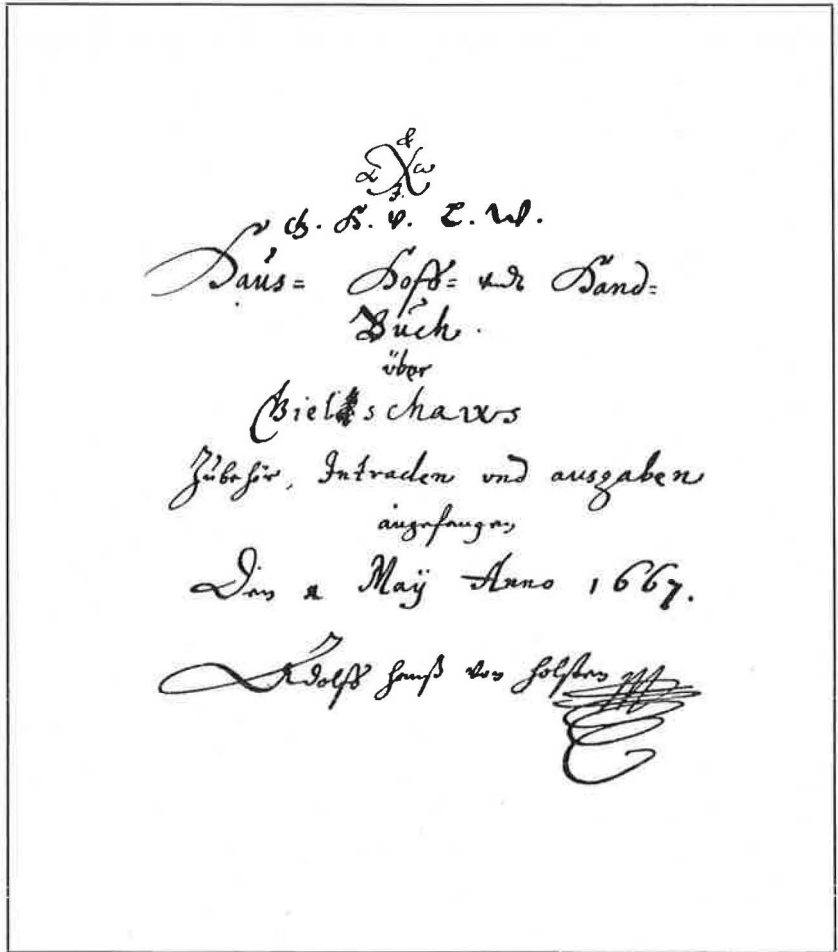
Helt let tilgængelige er disse Kilder nu ikke. *Gelskovbogen* er en stor pergamentindbunden Folioprotokol, der vel oprindelig har indeholdt en fem Hundrede Blade, men hvoraf en Del senere er revet eller skaaret ud. Denne beklagelige Defekt, der efter de bevarede Rester at dømme har ramt beskrevne Blade, faar en vis Erstatning deri, at der rundt om i Bogen er lagt en Mængde Bilag mest bestaaende af Regninger, men her findes dog tillige andre Optegnelser og Breve, ja endog et Par Stumper af tyske Aviser, der dog vistnok har maattet gøre Tjeneste som Klatpapir.

Indførlerne i Protokollen er gennemgaaende meget sjusket gjort, og Overstregninger og Rettelser gør Dele af dem næsten ulæselige. Dertil kommer, at Optegnelser fra stærkt adskilte Aar og handlende om vidt forskellige Ting er blandet Hulter til Bulter.

Langesøbogen, der er væsentlig smukkere ført, er mindre og bestaar kun af Folier, der er knækket paa langs. Indførslerne fra Buchwalds Tid er mindre indholdsrige, men lettere at læse end det Væld af Optegnelser om baade Landbrug og meget andet, hvormed Holsten har fortsat dem.

Rundt om i Bøgerne findes en Del Notitser om Godserne uvedkommende Sager, men langt den overvejende Del af Indholdet drejer sig om Godsdriften, og den, der har Tid at fordybe sig i dem, vil kunne faa en Mængde at vide baade om Holstens Privatøkonomi, om disse Godsers Drift og om Datidens Landbrug i det hele taget. Tid og Plads tillader ikke at udtømme disse Kilder, men i det følgende vil der kort blive gjort Rede for lidt af, hvad Bøgerne fortæller.

Holsten har selv fulgt med i den daglige Drift, ja har beskæftiget sig selv med Detailler, som han uden Skade kunde have overladt til sine Undergivne. Afregninger om Smaabeløb med Haandværkere og Købmænd afveksler med Jordebøger og Oversigter over Udsæd og Tærskningsresultater, men Indførslerne er rodet saadan sammen, at det maa have været ham uhyre vanskeligt, ja vel umuligt paa dette Grundlag at faa et Overblik over, hvorledes Godsernes økonomiske Stilling var, og i hvilket Omfang Driften har betalt sig. Sandsynligvis er da Bøgerne ogsaa Kladder. Alene af Hensyn til Skatterne har det været nødvendigt at føre et klart Regnskab og en aarlig Jordebog. Karakteren af en privat Optegnelser- og Kladdebog, som især Gelskovbogen har, forstærkes yderligere derved, at der findes en Del Optegnelser om ganske andre Forhold som Skatteforhold i Sønderjylland eller om den romerske Historieskrivning. Gelskovbogen har oprindeligt været anvendt til andet Formaal og er vist en Arv fra Holstens Svigerfader, men paa sit andet Blad bærer den følgende Titel: „*Haus — Hoff — undt Hand — Buch über Gieldschaws Zubehör, Intraden und ausgaben angefangen den 1. May Anno 1667*“, en baade vidtspændende og lidetsigende Titel. Næsten alle Optegnelser er paa Tysk, men en sjælden Gang dukker der Bemærkninger op paa velment Dansk.



Gelskoubogens Titelblad

Paa begge Godserne herskede paa mange Omraader en *Natural-økonomi*, der formindskede Nødvendigheden af at have rede Penge ved Haanden. Til Købmænd i Assens og Faaborg, Bogense og Odense leveredes Korn og Smør, Huder og Ost og Træ, for hvilket de betalte med Varer som Salt og Stangjærn, Sukker og Brændevin, og det samme gjaldt ofte Haandværkere, der for Exempel leverede Tøj og Sko mod Træ og Korn. En Gang imellem, saa vidt man kan se ret

uregelmæssigt, gjordes saa Regnskabet mellem Parterne op, og baade de af Godserne og Købmændene leverede Varer beregnedes til Tidens gældende Priser. Medens Tyendet fik en væsentlig Del af deres Løn i Form af fri Station, blev der dog ogsaa til dem leveret Fodtøj, Klæder og — i beskedent Omfang — Penge.

Godsernes Indtægter kan i alt væsentligt deles i tre Hovedposter: *Hovedgaardsdriften*, *Skovene*, hvortil naturligt knytter sig de brændselydende Moser, og endelig *Landgilden* af Bøndergodset. Hertil kom Tienden af nogle Kirker, men det falder jo udenfor de egentlige Landbrugsindtægter.

Ved Mageskiftet med Bønderne sørgedes for under Hovedgaarden at faa lagt nye Agre, der laa mere bekvemt for Driften, og i 1673 overdroges en øde Gaards Jorder til Bønderne i Hillerslev, og en tilsvarende Del af deres Agre inddroges under Hovedgaardens Jord. Hovedgaardsdriften har sikkert ogsaa været den mest rentable Del af Datidens Landbrug.

Medens Listerne over, hvad der er *udsaet* i Hovedgaardens Marker — bortset fra 1676—80, da Gelskov var bortforpagtet — ser ud til at være temmelig nøjagtige, gælder dette ikke om Oversigterne over *Avlen*. Den opgøres dels i Traver, en saare irrationel Størrelse, der ikke kan bruges til Sammenligning med Udsæden, dels i Tønder tærsket Korn, men Tærskningsresultaterne omfatter til dels ogsaa Tiende- og Landgildekorn. Enkelte Steder kan man dog naa til nogenlunde paalidelige Resultater, og det ser ud til, at Rugens Foldudbytte paa Gelskov har været 5,2, eller mere end eet Fold større, end hvad der ellers var det normale. Et Foldudbytte paa 5 synes ikke meget imponerende for en Nutidslandmand, men det lyder strax af mere, naar det betegner et Udbytte, der er 20—25 % større end det, Tiden ellers var vant til.

Desuden var Udsæden stigende. Paa Gelskov steg den med ca. 20, paa Langesø med op mod 50 %, fordi ny Jord blandt andet ved Rydning af Trægrupper inddroges under Hovedgaardsdriften, saa Holsten fik virkelig noget ud af sin energiske Drift.



Adolf Hans Holsten
(1630–94)

Af og til modtoges Kvæg paa Foder paa Hovedgaardene, ligesom der blev drevet nogen Studeavl, undertiden i et saadant Omfang, at Dyrene blev sat paa Foder hos Bønderne. Som Regel har det nu været Køer, der er blevet opstaldet, og Formaalet har formodentlig været at forøge Mælkemængden for at kunne frembringe mere af den forholdsvis kostbare Vare Smørret, som

Købmændene var meget villige til at aftage. Det drejer sig dog ikke om store Tal. 1681 var der paa den under Gelskov hørende Gaard Majmosegaard opstaldet 13 Køer og samtidig var 21 Køer og Kvier udstationeret hos Bønderne. Desværre synes det ikke muligt at finde noget Tal for Smørproduktionen. I hvert Fald paa Langesø blev en Del af Mælken forarbejdet til Ost, men den har næppe været meget beventd, for den beregnes kun til en Pris af 1 Skilling Pundet. Paa Gelskov blev der lavet Oste af Faaremælk, og de var betydelig dyrere, idet et Pund kostede 56 Skilling.

Formodentlig er en væsentlig Del af Mælk og Ost blevet forbrugt i Husholdningerne paa Hovedgaardene. Lister over, hvad der er blevet spist og drukket, mangler ganske vist, men dels møder man Fortegnelser over, hvad der er blevet brugt af Mel til Bagning, dels var det en temmelig stor Husholdning. I en Liste over Kop- og

Kvægskatten for 1682 anføres, hvor mange Munde der da var paa Gelskov, og foruden „ich selbst“, „meine liebste“ og fem Børn var der en Præceptor til Børnene, en Ladefoged, en Fisker, en Kusk, en Tjener, Fruens Pige, Jomfrupigen, en Amme, en Kokkepige, en Fadeburspige, en Bryggerspige, to Malkepiger eller i alt tyve Mennesker paa Kost.



*Ide Rathlouw (1644–1700), gift med
Adolf Hans Holsten*

En Del af Gaardens Avl er dernæst blevet

spist af Besætningen, og den kendes ligeledes for Gelskøvs Vedkommende for 1682, da der var 3 Heste til Ride- og Kørebrug, 51 Køer, 18 Ungnød, 22 Kalve, 70 Faar og 22 Svin. Man studser forøvrigt over, at der overhovedet ikke fandtes Arbejdsheste paa Gaarden, men man maa da gaa ud fra, at alt Markarbejdet er blevet udført af Hovbøndernes Heste paa deres Spanddage.

Formalingen af Gaardens Korn er sket paa Stedet, idet der til Gelskov hørte en Mølle. Den maa have haft ret god Søgning, da den i Landgilde ydede ikke mindre end 30 Tønder Mel foruden 3 Tønder Byg og en Otting Smør. Sandsynligvis er der ogsaa paa Gaarden blevet brygget det fornødne Øl. I 1683 blev der i hvert Fald maltet 50 Tønder Korn paa Langesø, men det er jo muligt, ja vel sandsynligt, at en Del af Malten er blevet solgt.

Til Husholdningens Forbrug blev der naturligvis ogsaa slagtet af

Besætningen. 1681 slagtedes paa Gelskov alene 16 Køer til Gaardens Brug foruden 8, der blev solgt eller foræret til andre.

Paa Grund af Optegnelsernes Sammenblanding af mange forskelligartede Indtægter er det umuligt at gøre Rede for, hvad Hovedgaardene har indbragt, men det ser ud til, at Indtægten af Gelskov Hovedgaard og Skove i 1667 har været over 1000 Rigsdaler. Dette Tal maa dog tages med alt muligt Forbehold.

Skovene ydede Gavntømmer og Brændsel. En Del af Tømret blev brugt til Byggearbejder paa Hovedgaardene, men meget mere gik der til ved Vedligeholdelse af Bøndergaardene. Meget ofte fik en Bonde Træer udvist enten til sine Bygninger eller til Redskaber, og endnu hyppigere leverede Godset Tømmer til en større Istandsættelse af en Bondegaard, naar den ved Fæsteledighed blev overtaget af en ny Mand. Naar Godset da havde givet Træ, skulde Bonden sørge for Arbejdet. Andet Tømmer blev leveret som Betaling for Varer i Købstæderne eller for Arbejde udført af Haandværkere, især paa selve Godset, og endelig solgtes en Del for rede Penge. Det drejer sig sjældent om nogen større Hugst. 1670, der ligger over det almindelige, udvistes der paa Gelskov til Bønderne 11 Bøge og 8 Ege, og samme Aar solgtes der 21 Bøge og een Eg for en samlet Betaling af 66 Rigsdaler. I alle disse Tilfælde solgtes eller udvistes et helt Træ, saaledes at der er Tale om Levering af baade Tømmer og Brændsel.

Desuden holdtes der Svin paa Skoven, naar der var Olden. Det var en stærkt svingende Indtægt, da Oldenmængden var meget skiftende. Exempelvis kan nævnes, at medens der i 1675 paa Gelskov kun var 54 Bøndersvin paa Skoven, kunde den 1680 modtage det dobbelte Antal Gæster, men dertil kom saa Hovedgaardens egne Svin. Bønderne betalte enten en Kvotadel af Oldensvinene for at faa Lov at sende de øvrige til Skovs, eller de ydede en Pengeafgift. 1685 hedder det saaledes om en Bonde i Hillerslev: „Soren Jude 10 store og 11 gris. Deraf far jegh 1 store so oc 1 lille huide broge galt.“ Det maa betragtes som en meget moderat Betaling, da Reglen ellers var den, at Skovejeren skulde have hvert sjette Svin, og denne Betaling

ses ogsaa ellers at have været almindelig paa Gelskov. Naar der betales Penge, var en Mark per Svin det almindelige.

Næsten alt det Gods, der købtes i 1667, laa i Hillerslev Sogn, men i selve Hillerslev By manglede Gelskov nogle Gaarde, der senere tilkøbtes. Det fremgaar ikke klart af Gelskovbogen, hvormeget Gods der hørte til Gaarden ved Købet, og hvor meget der senere er erhvervet, men i 1674 beregnedes det til ca. 186 Tønder Landgildehartkorn foruden Hovedgaard og Skove. Bøndergodset bestod af 35 Gaarde, 2 Møller og 12 Huse og andre Smaabrug. I Løbet af Aarene 1669—92 foregik der i alt 66 Fæsteskitter paa Godset eller næsten 3 om Aaret, en vel rigelig Hyppighed, hvis det har betydet, at der hvert Aar var tre Bønder eller Husmænd, der døde eller maatte gaa fra Ejendommen, men helt saa galt har det dog ikke været, idet flere Gaarde havde to, ja tre Fæstere, og selv nogle af Husene havde to Beboere. I Almindelighed fæstede Bønderne paa samme Vilkaar som den forrige Fæster, men der er dog et Par Exempler paa Landgildenedsættelser af varig Karakter. Ved saa godt som hver Nyfæstning fik Bonden imidlertid en Lettelse for det første Aar, enten i Landgilde, Hoveri eller Skat. Det synes at have været et almindeligt Træk i Tiden, og det Tab Godset herved led, opvejedes ikke af Indfæstningerne, der er paafaldende lave ved de Gaarde, hvor Indfæstningen overhovedet findes anført, nemlig 1—2 eller højst 12 Rigsdaler. Som Regel anføres Indfæstningen ikke, men da den paa andre Godser altid krævedes, vistnok fordi der heri laa en Anerkendelse af Fæsteforholdet, kan man gaa ud fra, at den ogsaa er blevet betalt her ved hvert Fæsterskitte. Ofte leverede Godset Tømmer og Halm til Istandsættelse, men derefter skulde Bønderne selv holde Gaardene ved lige. Nogle Gange overtog den nye Fæster nogen Besætning med Gaarden og af og til leverede Godset noget Sædekorn. Det er iøvrigt et meget hyppigt forekommende Fænomen, at Godset har udlaant Saasæd til Bønderne, og det skyldes formodentlig, at Bønderne i daarlige Høstaar har opspist deres Beholdning af Vaarsæd i Vinterens Løb.

Muligt vil en nøje Gennemgang af Optegnelserne kunne vise, hvor

stort et Tab Godset har lidt ved Restancer paa Landgilde og ikke-tilbageleveret Saasæd, men givet er det, at Godset aldrig har faaet hele den Landgildemængde ind, der stod opført i Jordebogen. Hove-riet er sjældent specificeret uden for nogle Huse, der gjorde en Ugedag, men et Par Gange omtales det, at en Fæster skulde rense Skør-stene for Godset e. l. Hoverilister mangler, saa man kan intet se om, hvor stor denne Ydelse var. Kun een Gang faar man et lille Indblik i, hvordan Holsten optraadte overfor sine Bønder ud over det rent forretningsmæssige Forhold mellem dem og ham. I 1680 blev en Bonde ved Dom udvist af sin Gaard, vistnok paa Grund af Restancer, idet hans Ejendele tilfaldt Godset, men Husbonden gav da Bondens Kone Lov til at medtage en ikke helt ringe Del Senge- og Dækketøj, Gangklæder, Garn og Køkkengrejer.

Derimod findes der et klart Exempel paa energisk Udnyttelse af de Muligheder, der laa deri, at Gelskov kom til at eje en hel Landsby. Da hele Hillerslev var blevet samlet under Gelskov, blev der foretaget en Regulering af Landgilden, saa alle de femten Gaarde blev gjort lige store. Dette er et i hele det syttende Aarhundrede almindeligt Træk, vistnok fordi det var langt lettere at administrere ensartede Størrelser, men her, som det ogsaa vides at være sket andetsteds, benyttedes Reguleringen til, at der foretoges en Forhøjelse af Landsbyens *samlede* Landgilde. Iøvrigt synes der ogsaa at være foretaget en *Landgildeforhøjelse* paa de Gaarde, som er købt til Godset i andre Landsbyer.

Langesøbogen giver meget færre Oplysninger om Godsdriften. Her er ganske vist omhyggelige Redegørelser for Hovedgaardens Kornavl, der ligesom paa Gelskov synes at give et noget over det normale liggende Foldudbytte, men det er vanskeligt at skaffe sikre og „rene“ Tal. Derimod mangler her en Jordebog over de ca. 35 Brug, som ifølge Matriklen af 1688 var sat til 158 Tønder Hartkorn. Fæstebrevene, der findes indført i Bogen, er ikke fuldstændige, lige saa lidt som de var det i Gelskovbogen, men i alt væsentligt har de samme Indhold som der. Det er vel værd at bemærke, at der flere Gange

udtrykkelig anføres, at der paa Gaardene skal være „Sulerum“. Det drejer sig ikke om et Rum til Opbevaring af Sul, men om en Bygning, hvis Rygaas blev baaret af lodretstaaende Stolper, de saakaldte *Suler*. Denne Bygningsform findes endnu i en Række gamle Gaarde især i Vestfyn og har været en for denne Egn karakteristisk Bygemaade. Fæsteskifterne synes her at have været endnu hyppigere end paa Gelskov, nemlig 55 i Aarene 1670—92, og Fæsterne har her faaet de samme Lempelser især i det første Aar efter Tiltrædelsen. I Fæstebrevene fra Tiden umiddelbart efter Holstens Overtagelse af Godset ser man, at man har forberedt sig paa den nye Matrikel, men rigtignok paa den ejendommelige Maade, at det bestemmes, at Bonden skal betale den samme Skat som før, uanset den nye Matrikel. Muligvis har det dog været en Sikkerhed for Bonden, der saa vidste, hvad han overtog baade af Jord og Byrder, men da der som sagt ikke findes nogen Jordebog, kan man ikke se, hvorvidt det har været til Fordel for Godset eller ej. Den nye Matrikel nedsatte iøvrigt Hartkornstallet en Ubetydelighed.

Sandsynligvis er der paa Langesø blevet drevet systematisk Hesteavl, idet der findes nogle Bédækningslister, men ellers er Godsdriften foregaaet efter ganske de samme Linjer som paa Gelskov. Et Vidnesbyrd om, at Familien har opholdt sig paa Langesø i længere Tid i 1688, findes i en Fortegnelse over en vis Monsieur de la Salos Besøg. Han skulde give Holsten Lectioner paa Langesø; desværre kan det ikke ses hvori, men uanset Faget, saa har det været en noget sløj Undervisning, han har ydet. Han skulde komme en Gang om Ugen og have 7 Rigsdaler om Maanedens, men i Tiden 15. Februar—12. April kom han kun fire Gange, idet han sendte Afbud med meget forskellig Motivering. To Gange var han syg, een Gang flyttede han og een Gang var han forhindret paa Grund af Suzanettes Ankomst fra København. Desværre kan det ikke ses, hvem den charmerende Dame var, der forhindrede ham i at passe sit Arbejde.

Et andet Vidnesbyrd om, at Holsten ønskede at opholde sig i længere Tid paa Langesø, er det formodentlig, at han udarbejdede, hvad

det vilde koste ham at indrette en ny „Stue“ paa Gaarden. Materialer og Arbejdsløn beløber sig i alt til 90 Rigsdaler, men da der er Tale om baade Tagsten og Sparrer, har det formodentlig drejet sig om en hel Tilbygning til Langesø. Det er iøvrigt fristende at antyde, hvad man kan læse ud af de private Regnskaber om Holstens personlige Forhold: Hans Børn faar Lov at tage paa Besøg paa andre Herregaarde, og han laaner sin Søster Øllegaard 30 Rigsdaler, han betaler Offer til Præsten for baade sig selv og sine Folk og giver Smeden i Sallinge 2 Daler i Anledning af en Barnedaab. Han har en Barber paa fast Aarsløn, men har desuden ladet sig kopsætte af en anden, han køber Hvedebrød og Østers og navnlig til Gelskov en Mængde Frugttræer og Plantefrø. Af og til køber han hos omvandrende Bissekræmmere, men de større Indkøb gøres i Faaborg og Odense. Fra Apoteket i Odense fik Holsten i 1685—86 baade Medicin af forskellig Slags og allehaande lækre Sager som Rosiner, Korinther og Ansjovis, Krydderier som Muskatblomme og Safran og desuden baade Linolie, Terpentin og Arsenic. Mest fylder dog spirituøse Drikke paa Regningen, og foruden to Fade Vin optræder der ikke mindre end 463 Potter fransk og rhinsk Vin og fransk Brændevin, saa noget er der da blevet drukket i de tre Fjerdingaar Regningen spænder over. Matthias Gram i Odense har været baade hans og hans Børns Skrædder, der syede en blommet polsk Kjole af Silke til hans Datter, Underskørt foret med Kattun og rødt Skellert til Broderdatteren Cathrine Øllegaard og Kjoler til Holsten og hans Sønner. At Holsten ikke har villet være for gammeldags i Klædedragten fremgaar af, at Skrædderen har gjort den velbyrdige Herres tvende Klædeskjoler paa Moden.

Som nævnt findes der Lister over de Godset tilkommende Tiender, og Tiendelisten fra Hillerslev synes at give Mulighed for at beregne Bøndernes Avl og dens Relation til Landgilden i et enkelt Aar, men iøvrigt er Tienden blevet fastsat til et bestemt Beløb, der ikke havde nogen Forbindelse med det enkelte Aars Avl. Indtægten af Kirke tienden ligger imidlertid udenfor Godsernes Landbrugshistorie.

De to Bøger indeholder forøvrigt et Væld af Oplysninger om Forhold, der er det egentlige Landbrug uvedkommende. Her er Skattemister for Godsernes Bønder og store Dele af Holstens private Regnskaber, man møder Lister over de Breve, han har skrevet og spredte Oplysninger om Landmaaling og om Plovtal i Aabenraa Amt, og pludselig dukker der midt i Gelskovbogen nogle Betragtninger op om Danmarks økonomiske Forhold. Holsten synes at have ment, at han kendte et hemmeligt Middel til at afskaffe alle Skatter og desuagtet at faa Penge til at holde en Hær paa 24,000 Mand og saa endda faa mere end 4 Millioner Rigsdaler til overs. Desværre har han gemt sin Hemmelighed i et Chiffer.

Her er kun antydnet den Rigdom af Oplysninger om Landbruget paa Christian V's Tid, som Gelskovbogen og Langesøbogen indeholder. Maatte dette Stof engang blive fuldt udnyttet.